

جنگ ایران و عراق؛ کاربرد سلاح‌های شیمیایی

دکتر حسین یکتا*

مقدمه

استفاده از گازهای سمی و شیمیایی در جنگ ایران و عراق از نظر تنوع و پیچیدگی عناصر شیمیایی مورد استفاده، رکورد جدیدی را در جنگ‌ها به ثبت رساند که بعید به نظر می‌رسد تا سال‌های سال شکسته شود. با وجود این، در حالی که حدود پانزده سال از پایان این جنگ می‌گذرد، ابعاد مختلف این موضوع، به ویژه بعد حقوقی آن که می‌تواند در آشکار کردن مظلومیت مردم ایران در طول جنگ و استیفای حقوق آنان از عاملان تجهیز عراق به سلاح‌های مرگبار شیمیایی مؤثر باشد، کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. براساس آخرین افشاگری‌های انجام شده، در طول جنگ هشت ساله ایران و عراق، حدود پنجاه شرکت اروپایی و آمریکایی تجهیزات و امکانات ساخت و تولید عوامل شیمیایی را در اختیار رژیم بغداد قرار دادند. بدین ترتیب، عراق موفق شد به کمک این فناوری‌های نوین، بزرگ‌ترین مجتمع‌های شیمیایی را بنا و مهلک‌ترین عناصر شیمیایی را تولید کند و آنها را عملاً در جبهه‌های جنگ و حتی در شهرها و روستاها علیه مردم غیرنظامی به کار گیرد. هرچند در زمان جنگ، استعمال گسترده سلاح‌های شیمیایی با سکوت مجامع بین‌المللی و قدرت‌های بزرگ روبه‌رو شد و شکایات جمهوری اسلامی ایران به جایی نرسید، اما بعد از پایان جنگ، به ویژه پس از اشغال کویت از سوی ارتش عراق، اسناد و مدارک بسیاری درباره تأمین کنندگان اصلی

عناصر و تجهیزات شیمیایی عراق افشا و بدین ترتیب، راه برای پیگیری قانونی دولت ایران هموار شد. با وجود این، ملاحظات سیاسی سبب شده است که اقدام شایسته‌ای در این زمینه صورت نگیرد. این موضوع، انگیزه‌ای شد تا در این پژوهش، ابعاد مختلف تولید، به کارگیری و پیامدهای جنگ‌افزارهای شیمیایی در جنگ هشت ساله ایران و عراق بررسی شود. در این پژوهش، نخست، کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ از سوی عراق در مقطع تجاوز و آزادسازی (شهریور ماه سال ۱۳۵۹ تا خرداد ماه سال ۱۳۶۱) و دوره ورود نیروهای ایران به داخل خاک عراق با هدف تنبیه متجاوز (مردادماه سال ۱۳۶۱ تا پایان جنگ) مورد بررسی قرار می‌گیرد. هم‌چنین، به این پرسش نیز پاسخ داده می‌شود: چه ارتباطی بین تحول در جبهه‌های جنگ و صحنه نبرد با تشدید کاربرد جنگ‌افزارهای شیمیایی از سوی عراق وجود دارد؟

نکته دیگری که در این مقاله بدان پرداخته می‌شود تشریح پیشینه تاریخی تلاش‌های عراق برای دستیابی به قدرت شیمیایی و کاربرد آن در دو دوره تجاوز به خاک جمهوری اسلامی و دوره آزادسازی است.

پیشینه تلاش‌های عراق برای دستیابی به سلاح

شیمیایی

دولت بعثی عراق که از قدرت نظامی اسرائیل می‌ترسید، از

*عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه تهران

و موصل انبار شده است.^۵ با وجود این، استفاده از گازهای شیمیایی در کردستان عراق بدون آن که توجهی را به خود جلب کند، سال‌ها مکتوم ماند تا این که ده سال بعد، یعنی در سال ۱۹۸۴، دو تن از پزشکان منطقه که در مداوای مصدومان نقش داشتند، این راز را آشکار کردند. آنان که به خارج از کشور گریخته بودند، تأیید کردند که در حوزه مأموریتشان در مناطق کردنشین عراق از گازهای سمی علیه شهرها و روستاهای کردنشین استفاده شده است.^۶

در اواسط دهه ۷۰ م، عراق طرح‌هایی را برای ساخت تأسیسات بزرگ تحقیق و تولید تجاری عوامل شیمیایی در بیابانی در حدود هفتاد کیلومتری شمال غربی بغداد تحت پوشش پروژه ۹۲۲ آغاز کرد. این تأسیسات که با نام و تابلوی شرکت دولتی تولید کود شیمیایی عراق ***** فعالیت می‌کرد، شرکت دولتی المثنی، ***** یکی از مهم‌ترین مراکز آموزش و تولید گازهای سمی و شیمیایی عراق را تشکیل داد. در این مرکز، که در ۱۵۰ کیلومترمربع بنا شده است، فناوری و تجهیزات مدرن نگهداری (انبار) مواد اولیه، تجهیزات مطالعات تحقیقاتی سلاح‌های شیمیایی و چندین کارخانه تولید این سلاح‌ها به طور پراکنده قرار گرفته است. این پایگاه آموزشی - تولیدی کاملاً مانند مرکز آموزش گازهای شیمیایی آلمان شرقی ساخته شد و در آن، فناوری دفاع در مقابل سلاح شیمیایی آموزش داده می‌شد. در این مرکز، کارشناسان بلوک شرق تحت عنوان و لوای همکاری مشترک، آموزش فناوری استفاده و نگهداری از سلاح شیمیایی را به کارشناسان و نظامیان عراقی به عهده داشتند. مرکز مزبور، که وسایل و تجهیزات اولیه آن از شوروی سابق و آلمان شرقی خریداری شده بود، خیلی زود به یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های تولید گاز اعصاب در عراق تبدیل شد.^۷ در حالی که کراس ناکور، ***** فرمانده یگان حفاظت شیمیایی آلمان شرقی، هدف از تأسیس مرکز مزبور را این طور بیان کرد: «عراق به دلیل احساس خطری که از سلاح‌های شیمیایی اسرائیل داشت از ما درخواست کرد فناوری حفاظت در برابر سلاح شیمیایی را به آنها آموزش دهیم»، اما این مرکز آموزش فناوری برای حفظ جان مردم در مقابل قدرت کشنده سلاح‌های شیمیایی، به دست نظامیان عراقی تغییر ماهیت و کارکرد داد و به مرکز تولید سلاح تهاجمی شیمیایی تبدیل شد.^۸ بدین ترتیب، عراق از اوایل دهه ۸۰، تولید انبوه عوامل شیمیایی را آغاز

اواخر دهه ۶۰ م، به فکر تحقیق برای تولید عوامل سلاح‌های شیمیایی افتاد. این تحقیقات عملاً در پایگاه کوچک، ولی به شدت محافظت شده‌ای موسوم به راشد* در شمال شرقی بغداد در سال ۱۹۷۱ آغاز شد.^۱ نخست، تحقیقات روی برخی از عوامل شیمیایی مانند گازهای اشک‌آور، (CS) گاز خردل (موستارد) و تابون انجام می‌گرفت، اما پس از تکمیل نسبی تحقیقات، به زودی تولید گاز زرد رنگ یا باران زرد در دستور کار قرار گرفت و مقداری از این گاز، تولید و ذخیره شد. البته، دولت عراق برای مخفی نگه داشتن این فعالیت، آنها را تحت پوشش تحقیقات تولید داروی شیمیایی دفع آفات کشاورزی انجام می‌داد تا این که در سال ۱۹۷۴، سازمان جدید و اختصاصی موسوم به حسن ابن الهیثم* بنیان گذاشته شد. در محل جدید، رژیم عراق با استفاده از تجهیزات و فناوری‌ای که شوروی (سابق) و برخی از کشورهای اروپای شرقی در اختیار این کشور قرار داده بودند، اقدامات تدافعی را برای

در طول جنگ هشت ساله ایران و عراق، حدود پنجاه شرکت اروپایی و آمریکایی تجهیزات و امکانات ساخت و تولید عوامل شیمیایی را در اختیار رژیم بغداد قرار دادند

مقابله با حملات احتمالی شیمیایی آغاز کرد.^۲ در همین سال بود که نیروهای بعثی برای نخستین بار، علیه کردهای شمال عراق از سلاح‌های گازی استفاده و تعدادی از مردم بی‌دفاع را مصدوم کردند. در پی این اقدام، جنبش میهنی کردستان عراق طی نامه‌هایی از کورت والدهایم، دبیرکل وقت سازمان ملل متحد و برخی دیگر از سازمان‌های بین‌المللی مسئول، برای جلوگیری از تکرار کاربرد گازهای شیمیایی علیه شهرها و روستاهای کردنشین عراق استمداد طلبید؛ اقدامی که در نهایت، بی‌نتیجه بود و^۳ تنها روزنامه انگلیسی‌سندی تایمز ***** چاپ لندن در گزارشی به نقل از خبرنگار خود در منطقه - گوین رابرتز ***** - اعلام کرد که اتحاد جماهیر شوروی، عراق را به دو نوع سلاح گازی مجهز کرده است که یک نوع از آن فوراً فرد را از پای در می‌آورد و نوع دیگر انسان را تا ۴۸ ساعت بیهوش نگه می‌دارد. این روزنامه به نقل از اکراد منطقه نوشت: «این گازها در اردوگاه نظامی تاجی در غرب بغداد و در کرکوک

* Rashad ** hasan ibn . alhaitham *** Sunday Times ***** Guin Rabertis

***** Sepp ***** al muthanna ***** Cross Nagoor

خوبی داشت و در سازمان رزم هریک از لشکرها، گروهانی برای مقابله با آفند شیمیایی و رفع آلودگی تعبیه شده بود و برای تمامی پرسنل نظامی و خودروهای رزمی امکانات و تجهیزات حفاظتی وجود داشت؛

(۲) این کشور یکی از هم پیمانان نظامی بزرگ ترین کشور تولید کننده جنگ افزارهای شیمیایی، یعنی اتحاد جماهیر شوروی بود و به همراه آلمان شرقی پروژه های مختلفی را برای توسعه جنگ افزارهای شیمیایی در عراق در دست طراحی و اجرا داشت؛

(۳) افزون بر اتحاد جماهیر شوروی و برخی از کشورهای بلوک شرق، عراق با کشورهای انگلستان، آلمان غربی، هلند و امریکا برای خرید عوامل شیمیایی و تجهیزات حفاظتی و تکمیل پروژه های تولید جنگ افزارهای شیمیایی مناسبات تجاری برقرار کرده بود و بدین ترتیب، به بازارهای مختلف عناصر شیمیایی دسترسی داشت؛ و

(۴) در کنار سه ویژگی مزبور، ارتش عراق از انواع ادوات و جنگ افزارهای پرتاب مهمات شیمیایی از جمله هواپیماهای دور پرواز، توپخانه دوربرد، موشک های سطح به سطح و ... برخوردار بود و می توانست بدون نگرانی از اثرات نامساعد مهمات شیمیایی بر نیروهای خود، آنها را در حد گسترده ای به کار گیرد.^{۱۰}

کرد و با نزدیک شدن زمان جنگ با جمهوری اسلامی ایران در ۳۱ شهریورماه سال ۱۳۵۹ آن را شدت بخشید. در این زمان، تولید عوامل شیمیایی به واردات عناصر شیمیایی از کشورهای خارجی، وابسته بود. باوجود این، عراق مقادیر زیادی گاز اشک آور را زیر نظر کمیته امنیت ملی عراق که در مرکز سلمان پاک و المثنی برای کنترل شورش های داخلی تولید شده بود، در موشک های آر.پی.جی. ۷، گلوله های خمپاره، بمب های ۲۵۰ و ۵۰۰ م.م. و خمپاره های ۱۲۰ م.م. ذخیره و آماده عملیات کرد.^۹

استعمال جنگ افزارهای شیمیایی

در مقطع نخست جنگ تحمیلی (شهریورماه سال ۱۳۵۹ - خردادماه سال ۱۳۶۱)، یگان های ارتش عراق در ۲۲ سپتامبر سال ۱۹۸۰ مطابق با ۳۱ شهریورماه سال ۱۳۵۹، برای تجاوز به خاک جمهوری اسلامی ایران از مرزهای بین المللی گذشتند و در سه جبهه جنوب، میانه و شمال به داخل سرزمین های ایران هجوم آوردند. در زمان تهاجم، عراق در زمینه جنگ شیمیایی از موقعیت بسیار برتری نسبت به ایران برخوردار بود و درآفند شیمیایی چهار نقطه قوت بارز داشت:

(۱) امکانات و وسائل حفاظتی انفرادی و رفع آلودگی نسبتاً

در مقابل برخورداری عراق از این ویژگی‌ها در جنگ شیمیایی، در جبهه ایران، رزمندگان از کوچک‌ترین آمادگی لازم برای مقابله یا حفاظت در مقابل عوامل شیمیایی برخوردار نبودند و گاه، کم‌ترین اطلاع را از این گونه عوامل داشتند. این عدم آمادگی در نیروهای جمهوری اسلامی ایران امتیاز بزرگی برای عراق محسوب می‌شد و بدین ترتیب، توازن نظامی در زمینه جنگ شیمیایی نیز به نفع عراق بود. آگاهی مسئولان و فرماندهان نظامی عراق از ضعف مفرط در جبهه مقابل، آنها را وسوسه می‌کرد تا جنگ‌افزارهای شیمیایی خود را در محورهای مختلف بدون آن‌که از اقدامات تلافی جویانه حریف ترسی داشته باشند، بیازمایند. به همین دلیل بود که کاربرد پراکنده سلاح شیمیایی از نخستین هفته‌های جنگ آغاز شد و نیروهای عراقی کوشیدند تا با استفاده از گاز اشک‌آور، خطوط پدافندی نیروهای ایرانی را در هم شکنند و در موقعیت دفاعی آنان اخلال ایجاد کنند و بدین ترتیب، نخستین گام‌ها را برای یک جنگ شیمیایی بزرگ بردارند.

نخستین نشانه‌ها از احتمال وقوع جنگ شیمیایی
تنها چند روز پس از آغاز جنگ عراق علیه جمهوری

اسلامی ایران، خبرهایی درباره احتمال کاربرد گازهای شیمیایی از سوی نیروهای عراقی در جبهه‌های جنگ شنیده شد. این خبرها زمانی قوت گرفت که نخستین گروه از اسیران عراقی به اسارت درآمدند. در میان ملزومات انفرادی این افراد، آنچه بیش از همه جلب توجه می‌کرد، وجود ماسک‌های ضدگاز بود. در هفته دوم جنگ، خبرنگار خبرگزاری پارس از جبهه‌های گیلان غرب این خبر را مخابره کرد: «جزء غنائمی که از نیروهای بعث عراق به غنیمت گرفته شده ماسک ضدگاز است». وی در ادامه افزود: «نیروهای عراقی همراه خود ماسک ضدگاز اشک‌آور حمل می‌کنند». در همین ایام، اخبار دیگری منتشر شد که از اعزام نمایندگان ارتش عراق به آلمان فدرال و گفت‌وگوی آنها با مقامات آلمانی برای خرید ۱۵۰/۰۰۰ ماسک ضدگاز حکایت داشت. آنها در مذاکرات خود، اصرار داشتند که به هر قیمتی که شده است، اقلام درخواستی در اختیار ارتش این کشور قرار گیرد.^{۱۲} با وجود انتشار این اخبار، دولت عراق به شدت مراقب بود تا از افشای خبرهای مربوط به تجهیزات و ادوات شیمیایی خود جلوگیری کند. به همین منظور، به محض ورود خبرنگاران خارجی به مناطق جنگی، برای مشاهده فتوحات ارتش عراق در داخل خاک ایران، ناگهان تمامی ملزومات فردی

حمله شیمیایی عراق به منطقه بین هلاله و نی خزر واقع در پنجاه کیلومتری غرب ایلام در تاریخ ۱۳۵۹/۱۰/۲۳ (۱۳ ژانویه سال ۱۹۸۱) نخستین حمله شیمیایی ثبت شده در سازمان ملل متحد است

در اوایل جنگ، ارتش عراق برای به کارگیری سلاح های شیمیایی از عناصر داخلی ضدانقلاب استفاده می کرد

این خبر اثر روانی بسیار زیادی بر نیروهایی که توانایی مقابله با آن را ندارند، می گذارد.^{۱۳} البته، این پنهانکاری مدت زیادی به طول نینجامید و به دنبال تکرار حملات شیمیایی عراق در ادامه پیشروی در عمق خاک ایران، به ویژه در اشغال خرمشهر و برخی از شهرهای جبهه های غرب - که از جزئیات این حملات و میزان تلفات نیروهای خودی در آنها اطلاع دقیقی در دست نیست - وزارت امور خارجه ایران با انتشار اطلاعیه ای تبلیغاتی خطاب به سازمان های بین المللی هشدار داد که عراق در جنگ با ایران از سلاح های شیمیایی و بیولوژیکی استفاده می کند. در این اطلاعیه، تأکید شده بود که «رژیم کافر عراق به خود اجازه می دهد هرگونه توحش را مجاز شمارد و افزون بر قتل عام مردم بی گناه شهرها و روستاهای ایران، تنها به جرم عرب بودن آنها و همکاری شان با ارتش جمهوری اسلامی ایران در دفاع از آب و خاک خویش، در حمله به این نواحی از سلاح های مرگبار شیمیایی و بمب های آتش زا علیه مدافعان اعم از نظامی و غیرنظامی استفاده کند». وزارت امور خارجه ایران با اشاره به این که دولت جمهوری اسلامی ایران از آغاز جنگ تحمیلی از فعالیت های واحدهایی از ارتش عراق در راستای ایجاد آمادگی برای استفاده از سلاح های شیمیایی، میکروبی و بیولوژیک اطلاع داشته است، از سازمان ملل متحد، صلیب سرخ جهانی و تمام سازمان های مسئول تقاضا کرد تا رژیم عراق را به شدت مورد مؤاخذه قرار دهند و این کشور را از ادامه جنایت ضدبشری باز دارند. در پایان این اطلاعیه، هشدار داده شده بود که در صورت ادامه این روند، دولت جمهوری اسلامی ایران نسبت به آن بی تفاوت نخواهد بود. نخستین حمله شیمیایی ثبت شده ارتش عراق علیه نیروهای مدافع جمهوری اسلامی ایران به روز ۲۳ آذرماه سال ۱۳۵۹ باز می گردد. در این روز، دشمن در جبهه گیلان غرب یک گلوله شیمیایی را پرتاب کرد که در اثر آن، چند تن مصدوم شدند.^{۱۵} در همین روز بود که استانداری خوزستان هشدار داد که «خبرهای به دست آمده ثابت می کند که دشمن تصمیم جدی برای استفاده از سلاح های شیمیایی دارد». در گزارش استانداری مزبور آمده بود که «از طرف دشمن با هر تیپ یک دسته متخصص در استفاده از

پرسنل نظامی برای حفاظت در مقابل گازهای سمی و ادوات جنگ شیمیایی از دیده ها پنهان و پس از اطمینان یافتن از خروج خبرنگاران از منطقه جنگی، آنها را از مخفی گاه ها خارج می کردند.

استعمال گازهای سمی در مقطع اول جنگ (دوره اشغال)

هرچند تاکنون، اسناد معتبر و مستندی از به کارگیری گازهای سمی از سوی عراق در نخستین ماه های جنگ به دست نیامده است، اما برخی از شواهد نشان می دهد که نیروهای ارتش این کشور از نخستین روزهای جنگ به گازهای شیمیایی علیه نیروهای جمهوری اسلامی ایران متوسل شده اند. به احتمال زیاد، نخستین گلوله های محتوی گازهای سمی در مناطق غرب و شمال کشور و در معبرهای صعب الوصول مورد استفاده قرار گرفتند. البته، باید یادآور شد که نیروهای عراقی برای کاربرد این سلاح از عناصر داخلی ضدانقلاب استفاده می کردند. در سندی به نقل از گزارش فرمانده عملیات نیروهای عراقی در غرب به فرماندهان عالی رتبه ارتش عراق چنین آمده است: «عواملی که توسط یگان های تابعه استخدام شده اند، مخالف رژیم ایران هستند و در خط مقدم جبهه با پرتاب گلوله های شیمیایی باعث تضعیف قوای جسمی پرسنل نظامی ایران می شوند».^{۱۳}

یکی دیگر از شواهدی که نشان می دهد عراق در مهرماه سال ۱۳۵۹ از گازهای سمی در جبهه های جنگ استفاده کرده، وجود مجروحانی است که به شدت از ناحیه چشم آسیب دیده اند و توانایی بازکردن چشمانشان را ندارند. از جمله نخستین مصدومان یک سرگرد ارتشی بود که در ۲۵ مهرماه سال ۱۳۵۹ در بیمارستان ۲۵۰ تخت خوابی ارتش بستری شده بود و نمی توانست چشمانش را بگشاید. البته، مقامات مسئول ارتش جمهوری اسلامی ایران با تردید به این موضوع می نگریستند و با آوردن دلایلی احتمال کاربرد سلاح شیمیایی را نفی می کردند. طبق استدلال آنان: «استفاده از سلاح های شیمیایی توسط ارتش عراق هنوز مسلم نیست و از طرفی، ارتش عراق ماسک ضدگاز و مواد شیمیایی ندارد و استفاده از این قبیل سلاح ها از طرف دشمن منطقی به نظر نمی رسد. به علاوه، چنین اخباری نباید در سطح جامعه انتشار یابد، چرا که در آن صورت، نمی توان نیروهای رزمنده را در جبهه نگه داشت و انتشار

در سازمان نظامی ایران، تا زمان جنگ تحمیلی، جنگ شیمیایی جایگاهی نداشت و حتی از نظر تئوریک نیز نظامیان ایران با سلاح های شیمیایی آشنایی نداشتند

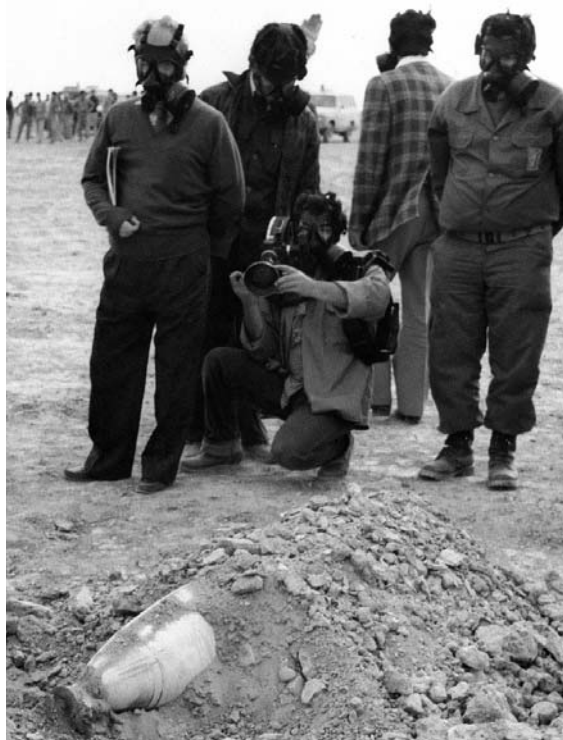
می کند که گفته می شود این گاز از انواع V می باشد که مراکز اعصاب را از کار می اندازد و شخص را فلج می کند. این گاز به قدری کشنده است که تنها در صورت تماس چندقطره از آن با پوست بدن، موجب مرگ می شود، مگر این که شخص در خلال پنج دقیقه نخست تماس این گاز با پوست، آتروپین به خود تزریق کند. این گاز را روسیه و آلمان شرقی به طور مشترک تهیه کرده اند و در حال حاضر، در تعدادی از کشورهای اروپای شرقی نیز تولید می شود. گفته می شود این نوع گاز را آلمان شرقی در اختیار عراق قرار می دهد.^{۱۶} «گاز فلج کننده اعصاب برای نخستین بار در ژانویه سال ۱۹۸۰ (زمستان سال ۱۳۵۹)، در جبهه های اهواز و دزفول - که از نقاط مهم استراتژیکی به شمار می آیند - و در جریان حمله ناموفق ایرانیان، از سوی عراق مورد استفاده قرار گرفت و به شهادت صد تن از نیروهای ایرانی منجر شد.

در برخی از منابع فارسی، آمده است که حمله شیمیایی عراق به منطقه بین هلاله و نی خزر واقع در پنجاه کیلومتری غرب ایلام در تاریخ ۱۳۵۹/۱۰/۲۳ (۱۳ ژانویه سال ۱۹۸۱) نخستین حمله شیمیایی ثبت شده در سازمان ملل متحد است، اما در اسناد منتشر شده سازمان ملل، هیچ گونه اشاره ای به این موضوع نشده و احتمالاً جمهوری اسلامی ایران در این زمینه، مکاتباتی با دبیرکل یا شورای امنیت نداشته است. به هر حال، در شش ماه نخست جنگ، ارتش عراق به طور پراکنده از گازهای سمی استفاده کرد، ولی به استثنای یکی دو اطلاعی تبلیغاتی وزارت امور خارجه ایران، با هیچ گونه واکنشی جدی چه از سوی جمهوری اسلامی ایران و چه از سوی مجامع بین المللی و جامعه جهانی روبه رو نشد.^{۱۷}

با ورود جنگ به سال ۱۳۶۰، به علت رکود حاکم بر جبهه ها در نتیجه بحران سیاسی - داخلی ایران، در شش ماهه نخست این سال، اخباری از کاربرد گازهای سمی در جبهه های جنگ انتشار نیافت، اما با رفع بحران سیاسی در داخل کشور و فعال شدن مجدد نیروهای ایران در جبهه های جنگ، عراق این بار استفاده از سلاح شیمیایی را شدت بخشید و در جریان شش ماهه دوم

گلوله های شیمیایی که مجهز به گازهای سمی هستند با ادوات مربوطه در خرمشهر مستقر شده اند.^{۱۸} حدود یک ماه بعد در تاریخ ۱۳۵۹/۱۰/۲۰، هواپیماهای عراق برای نخستین بار از بمب های ناپالم در حمله به شهر اهواز در جبهه جنوبی استفاده کردند. خبرگزاری عراق با انتشار این خبر، تعداد تلفات نیروهای ایرانی را در این حمله ۴۶۰ تن برآورد کرد.^{۱۹} در همین ایام، [۵۹/۱۰/۲۳]، عراق یک نوع گلوله سمی را در جبهه ایلام بین هلاله و نی خزر مورد استفاده قرار داد که در نتیجه آن، ده نفر از رزمندگان و مجاهدان انقلاب اسلامی در جبهه سد کنجان چم شهید شدند. خبرگزاری پارس با مخابره این خبر افزود: «به کسانی که در هدف یا نزدیکی این گلوله های سمی قرار می گیرند، حالت تشنج دست می دهد، بی حال می شوند، روی زمین می افتند، صورت خود را به خاک می مالند و سپس جان خود را از دست می دهند. این گلوله ها شبیه گلوله تفنگ ۵۷-M هستند و پس از خروج از دهانه تفنگ، گاز بنفش رنگی از آن خارج می شود».^{۲۰}

مدتی بعد، هفته نامه فارن ریپورت* چاپ لندن نام نوع این گاز سمی را V خواند و نوشت: «عراق در جنگ خود علیه ایران، از یک نوع گاز مهلک فلج کننده اعصاب استفاده

سمی را تجربه کرد، به فکر تجهیز نیروهای پیاده به تجهیزات حفاظتی افتاد و تا پیش از این زمان، کار جدی ای در این باره انجام نداده بود.

نتیجه گیری

۱) ارتش عراق در مقطع تهاجم و اشغال خاک ایران، با هدف درهم شکستن مقاومت های پراکنده نیروهای ایران به طور نامنظم از گازهای اشک آور استفاده کرد، ولی با این اقدام بیشتر هدف آزمودن توان نیروهای خودی از یک طرف و ارزیابی واکنش سیاسی و نظامی ایران و بازتاب تبلیغاتی آن را از طرف دیگر دنبال می کرد.

۲) نظامیان عراقی از ضعف آفندی و پدافندی نیروهای ایرانی در زمینه جنگ افزارهای شیمیایی و از طرف دیگر، از تاکتیک های نظامی ایران که بر نیروهای پیاده متکی بود، اطلاع کامل داشتند. در مقطع آزادسازی، جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر انبوه نیروهای پیاده و داوطلب توانست ضربه های سنگین و کمرشکنی را بر ارتش عراق وارد آورد و آن را به عقب نشینی به پشت مرزهای بین المللی وادار کند. فرماندهان نظامی عراق در تجزیه و تحلیل این مقطع از جنگ، مطمئناً به نقاط قوت ایران توجه داشتند و حضور

هدف عراق از به کارگیری گاز اشک آور در آغاز جنگ آزمودن توان نیروهای خودی و ارزیابی واکنش سیاسی و نظامی ایران و بازتاب تبلیغاتی آن بود

سال، بیش از چهاربار در مناطق جنگی هوپزه، ارتفاعات الله اکبر، پل نادری و خرمشهر علیه نیروهای ایران از گاز سمی استفاده کرد. باید یادآور شد که گلوله های شیمیایی را توپخانه یا خمپاره به سوی مراکز تجمع نیروهای ایران شلیک کردند.^{۲۰} متأسفانه تاکنون، هیچ گونه آماری از تعداد تلفات و مصدومان این حملات انتشار نیافته است و تنها، گزارش های پراکنده ای از بستری شدن تعدادی از مجروحان این حملات در بیمارستان ها وجود دارد که البته، دقیق نیز نیستند. در این سال، با وجود قطعی بودن کاربرد جنگ افزارهای شیمیایی از سوی عراق علیه نیروهای جمهوری اسلامی در جبهه های جنگ، دستگاه دیپلماسی ایران کم ترین تحرکی در این زمینه نداشت، در حالی که طرف عراقی کوچک ترین تحرکات نیروهای ایران را با اغراق بسیار و دروغ پردازی به شورای امنیت سازمان ملل یا دبیرکل گزارش می داد و خواستار ثبت و نشر آن به منزله سند سازمان ملل می شد.

بی تردید، ارتش عراق با توجه به شناختی که از کارایی جنگ افزارهای شیمیایی داشت و به تدریج خود را به ادوات و تجهیزات آفندی و پدافندی مجهز کرده بود، در طول دوره آزادسازی، از این گونه سلاح ها استفاده کرده است، به ویژه در مقابل تاکتیک های نظامی جمهوری اسلامی ایران که به نیروهای پیاده فاقد تجهیزات حفاظتی در مقابل سلاح های شیمیایی متکی بود. با وجود این، مخفی کاری دوران جنگ سبب شد که در این زمینه، کم ترین اطلاعات موجود انتشار یابد. به همین دلیل در این مقطع از جنگ، خلأ اطلاعاتی فاحشی درباره کاربرد جنگ افزارهای شیمیایی از سوی عراق در جبهه های جنگ و میزان تلفات آن دیده می شود. در کنار پنهانکاری زمان جنگ، چنین به نظر می رسد که مقامات تصمیم گیرنده و فرماندهان نظامی در جمهوری اسلامی ایران نقش تعیین کننده سلاح های شیمیایی را در تغییر توازن در جنگ درک نکرده یا آن را نادیده گرفته اند. شواهد زیادی برای این ادعا وجود دارد از جمله این که جمهوری اسلامی ایران، تنها پس از عملیات رمضان که در آن، عراق برای نخستین بار کاربرد نیمه گسترده گازهای

۱۰. دفتر مطالعات وزارت امور خارجه؛ بررسی کاربرد سلاح شیمیایی در جنگ ایران و عراق؛ تهران؛ انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۷۸، ص ۸۱
۱۱. خبرگزاری پارس؛ نشریه ویژه؛ شماره ۲۰۲، ۱۳۵۹/۷/۱۵، ص ۲۱.
۱۲. سند شماره ۰۰۱۴۶۲ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه؛ ستاد مشترک ارتش ۵۹/۸/۱۲.
۱۳. سند شماره ۰۴۸۶۲۶ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه؛ مرکز فرماندهی سپاه ۵۹/۸/۱۰.
۱۴. خبرگزاری پارس؛ نشریه ویژه؛ شماره ۲۱۴، ۱۳۵۹/۷/۲۷، ص ۱۷.
۱۵. روزنامه اطلاعات؛ ۱۳۵۹/۷/۲۹، ص ۲.
۱۶. سند شماره ۰۰۲۲۰۷ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه؛ گزارش دفتر سیاسی انتظامی استانداری خوزستان ۵۹/۹/۲۳.
۱۷. خبرگزاری پارس؛ نشریه ویژه؛ ۱۳۵۹/۱۰/۲۱، ص ۲.
۱۸. خبرگزاری پارس؛ نشریه ویژه؛ شماره ۲۰۸، ۵۹/۱۱/۱، ص ۳۷.
۱۹. حسین علایی؛ جنگ شیمیایی و تهدید فزاینده؛ تهران؛ اطلاعات، ۱۳۶۷، ص ۱۲۲.
۲۰. سیدقاسم زمانی؛ حقوق بین الملل و کاربرد سلاح های شیمیایی در جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران؛ تهران؛ بنیاد حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس، ۱۳۷۶، ص ۱۶.

هزاران نیروی پیاده را مهم ترین نقطه اتکای جمهوری اسلامی می دانستند.

۳) مسئولان سیاسی و نظامی عراق هم چنین از این نکته نیز آگاه بودند که کم هزینه ترین و در عین حال مخرب ترین سلاح برای مقابله با انبوه نیروهای پیاده، گازهای سمی است، به ویژه نیروهای پیاده ای که فاقد تجهیزات حفاظتی لازم نیز باشند؛ بنابراین، به تدریج استعمال گازهای شیمیایی را از یک تاکتیک حاشیه ای و تکمیلی به یک تاکتیک اصلی و محوری تبدیل کردند.

۴) در سازمان نظامی ایران تا زمان جنگ تحمیلی، جنگ شیمیایی جایگاهی نداشت و حتی از نظر تئوریک نیز نظامیان ایران با سلاح های شیمیایی آشنایی نداشتند.

۵) با آغاز جنگ و کاربرد پراکنده سلاح های شیمیایی در جبهه ها از سوی عراق، نوعی حیرت و سردرگمی در جبهه ایران هویدا شد، چرا که هیچ گونه برنامه ای برای مقابله با چنین جنگی وجود نداشت؛ بنابراین، چاره کار را در این دیدند تا اخبار مربوط به کاربرد جنگ افزارهای شیمیایی کم تر انتشار یابد تا موجب ترس و دلهره در نیروهای حاضر در جبهه ها و مردم در پشت جبهه نشود. با وجود این، اقدامات پراکنده ای برای آشنا کردن نیروهای رزمنده و مردم با عوامل شیمیایی آغاز شد، ولی این اقدامات خیلی جدی گرفته نمی شد.

۶) غفلت در جبهه خودی در زمینه کسب آمادگی لازم برای مقابله با جنگ شیمیایی در مقاطع بعدی نبرد، اثرات بسیار تعیین کننده ای بر سرنوشت جنگ داشت.

یادداشت ها

1. w.w.w. Wilderness, Survival net.
2. Washington post, 3 March 1990.
3. S.C. Documents. 1985. 6 March 1984.
۴. هفته نامه تماشا؛ ۱۳۵۳/۲/۲۱، ص ۱.
5. Sunday Times, June 1974.
۶. هفته نامه ماشین؛ سال ششم، سال ۱۳۶۱، ص ۹ تا ۱۱.
۷. گروه تحقیق خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران؛ بررسی اجمالی تاریخیچه و کاربرد سلاح های شیمیایی و میکروبی؛ ۱۳۶۶/۲/۱۱.
۸. روزنامه اطلاعات؛ ۱۳۶۳/۳/۲۰، ص ۸.
۹. اسناد بنیاد حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس؛ سند شماره ۲۳. (مجموعه ۶)